

ГЕНДЕРНИЙ КОНЦЕПТ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА І СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті вперше запропоновано осмислення концептуалізації гендерного знання на прикладі педагогічної парадигми гендерного концепту; критично вивчено та розкрито її виховний компонент, зокрема в контексті сімейного виховання особистості. Надано визначення та висвітлено онтологію понять “гендер” і “гендерне виховання”, можливі аспекти його наукового аналізу як соціально-педагогічного явища. Запропоновано періодизацію генези поняття “гендер”; здійснено прогнозування щодо перспектив концептуалізації гендерної ідеї у сучасному суспільстві.

Ключові слова: концептуалізація, гендерний концепт, сімейне виховання, гендерні дослідження, гендерний підхід.

Проблеми гендерного виховання набувають особливої актуальності в умовах глобалізації освіти, покликаної формувати у суспільстві громадянську відповідальність, гендерну рівність, ініціативність, самостійність, толерантність. Осмислення гендерного концепту в сімейному вихованні є важливим для прогнозування подальших перспектив у розвитку суспільних відносин щодо рівності й відмінності між представниками різної статі, зняття суспільної напруги (пов'язаної з різними аспектами гендерної дискримінації та насильства), підтримки сім'ї, якості виконання сімейних функцій, формування відповідального материнства і батьківства.

У розвитку гендерного знання значна роль належить теоретичним положенням щодо гендерних відносин, їхньої сутності та особливостей (С. Бем, Т. Бендас, І. Кльоцина, І. Кон та інші), соціальних очікувань і соціальних ролей (А. Іглі, М. Мід, В. Москаленко, П. Мучинські, Т. Шибутані та інші), соціальної і гендерної ідентичності (Ю. Альошина, Т. Говорун, А. Грись, О. Кікінежді, О. Кочарян, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, Е. Соколова, В. Третьяченко, В. Циба та інші); гендерних стереотипів, гендерної рівноваги чи асиметрії соціальної стереотипізації в різних соціумах (Р. Бейлс, К. Дайон, Я. Коломінський, Мак Кі, Т. Парсонс, С. Шерман; О. Балакірева, О. Здравомислова, Н. Лавріненко, О. Яременко та інші),

диференціації статевих ролей, виховних і культурних впливів, статевого виховання в сім'ї та підготовки молоді до сімейного життя (А. Говорун, А. Даник, Г. Дейнега, З. Зайцева, І. Зверева, О. Кікінежді, В. Кравець, Г. Лактіонова, В. Москаленко, Л. Новікова, Л. Орбан-Лембрик, Є. Сичова, Т. Титаренко, І. Трухін, О. Шарган та інші).

Однак зосередженість дослідників на вузьких аспектах гендерної проблематики практично залишила поза увагою проблему концептуалізації гендерного знання. *Мета* і завдання статті – запропонувати концептуальне його осмислення на прикладі гендерного концепту сімейного виховання як соціально-педагогічного явища, найбільш чутливого до соціальних трансформацій суспільства; запропонувати визначення та розкрити онтологію понять “гендер” і “гендерне виховання”, можливі аспекти їх наукового аналізу як соціально-педагогічного явища.

Смислоутворювальний зміст гендерного концепту ґрунтується на базовому понятті “гендер” та його похідних, основними з яких є “гендерні ролі”, “гендерні стереотипи”, “гендерний аналіз” тощо – процес творення нових понять у контексті гендерної проблематики триває, а тому не може бути у цьому переліку повним.

Однак, незважаючи на широку вживаність цих понять на законодавчому рівні, в науковій та публіцистичній літературі, на різні рівні їх обговорення, зокрема і на парламентських слуханнях, науково-практичних конференціях та методологічних семінарах, а також практичну реалізацію їхнього змісту в державній політиці й цілеспрямованій діяльності неурядових організацій, вони ще й досі не є усталеними, не всім зрозумілими, навіть неприйнятними у принциповій позиції окремих індивідів та соціальних груп. Причина такої ситуації криється як у складності та багатогранності самого явища, так і в новизні понять та підходів до його осмислення, що порушують стереотипи і традиції.

Методологічним підґрунтям гендерних досліджень є положення про те, що відмінності між статями мають під собою не біологічну, а соціальну основу. Однак, оскільки тлумачення сутності гендеру містить ознаки наукової дискусії, ще й досі немає чіткого визначення самого поняття, або воно пропонується у надто спрощеному вигляді. Застосування онтологічного

аналізу дало нам змогу запропонувати власне визначення поняття у такому формулюванні: *гендер – це соціальна особливість статі людини (соціальний конструкт статі), яка на відміну від біологічної статі формується на основі гендерної свідомості, у процесі виконання гендерних ролей та під впливом соціальних відносин і культурних факторів макро-, мезо- і мікрорівня*. На нашу думку, таке визначення поняття гендеру формує розуміння того, що відмінність у поведінці, характеристиках, стосунках і соціальних ролях статей не вроджені характеристики й стани, а сконструйовані суспільством. У ньому декларується соціально-рольовий статус, що визначає соціальні можливості людини – чоловіка і жінки в усіх сферах життєдіяльності, зокрема і в сім'ї.

Якісна характеристика гендерної структури суспільства ґрунтується на гендерних цінностях виховання і передбачає його соціальну ефективність. За науковою логікою, *гендерне виховання* – це цілеспрямований, організований і керований процес формування соціокультурних механізмів конструювання чоловічих і жіночих ролей, поведінки, діяльності, а також якостей і рис особистості, що визначають необхідне суспільству ставлення людини до представників іншої статі, рівноправні соціальні взаємини статей. Він здійснюється під впливом родини, освіти, засобів масової інформації, релігії, мистецтва, мови, правової та державної політики. Отже, гендерне виховання будується на основі гендерних цінностей та аналізу моделей гендерних взаємовідносин, що розвиваються та трансформуються в суспільстві. Концептуальна ідея гендерного виховання полягає в тому, щоб стверджувати рівність прав чоловіків і жінок у суспільному житті та їхньому самовираженні. У розробленні гендерної проблематики в галузі виховання чітко простежуються інноваційні ідеї – вони тісно пов'язані з новими реаліями життя, що виявляються у більшій внутрішній свободі людини та способах її самовираження.

Сучасна філософія освіти заглиблюється у питання мультикультурності, статі, прав дитини, механізмів її соціалізації. Однак проблема гендерної освіти та виховання для України ще залишається досить новою і актуальною. Ця новизна та актуальність визначається сутнісним змістом *гендерної освіти*, під якою розуміють процес і результат засвоєння знань, умінь і навичок щодо цілей, стандартів і способів соціокультурного

конструювання ролей, поведінки, діяльності особистості, *запропонованій суспільством*, та з урахуванням біологічної статі, що спрямований на усвідомлення сутності “чоловічого” і “жіночого” як соціальних феноменів [5, с. 7]. Нам видається, що, зважаючи на нові тенденції у розвитку сімейного виховання, зміни стандартів поведінки сучасних чоловіків/тат і жінок/мам, доцільно визначати сутність “чоловічого” і “жіночого” як соціально-педагогічні феномени.

Основним завданням сучасної гендерної освіти є пояснення природи стереотипів та їх історичної зміни і соціальної обумовленості. Беручи до уваги попередній освітянський досвід та вкорінені педагогічні традиції, у тому числі спрямовані на виховання особистості, це завдання є нелегким, але таким, що поступово знаходить своє розв’язання.

На противагу традиційному вихованню, в якому домінуючим є авторитарний підхід та орієнтація на дихотомію чоловічих і жіночих ролей (патріархатні стереотипи), у гендерному вихованні сучасна українська педагогіка і психологія пропагують, переважно, ідею егалітарного (партнерського) виховання, яка закладена в ментальності українського народу та педагогічній спадщині, зокрема ще в гуманістичних концепціях С. Русової і В. Сухомлинського. На цю особливість звертає увагу С. Вихор, який визначає гендерне виховання як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття, поведінку вихованців з метою формування в них егалітарних цінностей, поваги до особистості, незалежно від статі, розвитку індивідуальних якостей і здібностей для їх самореалізації, оволодіння навичками толерантної поведінки та з метою побудови громадянського суспільства [3, с. 6–9]. Разом із тим, за його оцінкою, незважаючи на велику кількість визначень терміна “гендерне виховання” у педагогічній літературі, ще недостатньо чітко сформульованими залишаються його зміст, мета і завдання [2, с. 82–90].

Високо оцінюючи вже напрацьоване у становленні вітчизняної гендерної педагогіки, варто відмітити і певні суперечності в обґрунтуванні її теоретичних та методологічних засад, термінологічну непослідовність. Аргументами до таких висновків є, зокрема, те, що у вітчизняній і зарубіжній педагогіці наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. частіше вживалися терміни “гендерне навчання” і “гендерне виховання” (Е. Брайтенбах,

Т. Голованова, А. Кайзер, Н. Кутова, О. Петренко, Г. Фаульстіх-Віеланд, Г. Шумахер), “гендерна педагогіка” (С. Бухен, М. Горсткемпер, К. Деріхс-Кунстманн, В. Кравець, П. Мільгоффер, Х. Фімер, Л. Штильова), “гендерна педагогіка” [7]. У сучасній науковій літературі пострадянського простору спостерігається підміна понять “гендерне виховання” і “гендерний підхід” [8].

Прикладом відчуття їхньої різності можуть бути дослідження з гендерної проблематики у західноєвропейській науці. Наприклад, у Німеччині вчені віддають перевагу словосполученню “гендерний підхід у педагогіці”. Доцільність і коректність вживання саме такого словосполучення ми вбачаємо в тому, що гендерний підхід є методологією аналізу гендерних характеристик особистості та психологічних аспектів міжстатевих відносин, реалізації гендерного виховання. Очевидно, що для німецької педагогіки властиве поєднання гендерного підходу зі статево диференційованим принципом виховання учнівської молоді. Гендерний аспект в освіті у країнах Західної Європи загалом спирається на стратегію гендерної рівності як найважливішого складника всіх державних соціальних та освітніх програм. Їх реалізацію забезпечують: розширення гендерно-інформаційного простору, гендерна статистика, проведення широкомасштабних просвітницьких кампаній, присвячених проблемі гендеру і соціальної відповідальності, поглиблення гендерної компетентності батьків та педагогів як чинників формування гендерної культури молодого покоління.

Гендерне виховання відбувається не тільки під впливом державної політики, культури суспільства, його стереотипів, що закріплені у традиціях і звичаях, релігії, мистецтві, мові та знаходять відображення в особливостях сімейного виховання, а й інноваційних ідей у розвитку суспільства, під впливом інформаційних технологій, які охоплюють надзвичайну широку аудиторію споживачів шляхом ретрансляції певних знань, упровадження ідей і маніпуляції свідомістю. Тому, зважаючи на сучасні реалії, їхню складність, багатовекторність розвитку різних явищ, за нашим переконанням, *мета і зміст* гендерного виховання мають полягати у цілеспрямованому впливі на свідомість, почуття, поведінку підростаючої особистості з метою профілактики, упередження, уникнення

дискримінації людей за статевою ознакою, пом'якшення гендерних стереотипів, розвитку гуманістичної свідомості на основі усвідомлення і прийняття гендерних цінностей, формування адекватних уявлень про мужність та жіночність, відповідних якостей, а також ціннісного ставлення, відповідальності і досвіду культури взаємодії між статями на партнерській і морально-духовній основі. Однак авторський дослідницький досвід переконує, що ефективність гендерного виховання значною мірою обумовлюється не тільки чітким розумінням його сутності і змісту, а й методами його впровадження: вони не повинні бути нав'язливими, некоректними, а добиратись відповідно до особистісно орієнтованого підходу та можливостей налагодження діалогової взаємодії між суб'єктами виховного процесу, зокрема і міжпоколінних.

Теоретичний аналіз переконує, що увага сучасної педагогічної думки сконцентрована фактично на двох протилежних напрямках виховання з акцентом на фактор статі: традиційному, тобто статеворольовому (Н. Афанасьєва, Д. Ісаєв, Т. Репіна, Л. Столярчук, Т. Хризман та інші) і гендерному (Т. Говорун, О. Кікінежді, В. Кравець, Л. Штильова та інші). Це зумовило появу і відповідної термінології: “статеворольове виховання”, “гендерне виховання”, “гендерна соціалізація” та призвело до невизначеності і таких термінів, як “гендерна культура”, “гендерна вихованість” тощо. Однак останнім десятиліттям можна констатувати все більш активне просування й утвердження в науковій теорії і соціальній практиці гендерного підходу та спростування статеворольової теорії, згідно з якою стать людини визначається як успадкована програма чоловічого і жіночого, і яка в реальному житті реалізується в тих ролях, що є відповідними до соціальних очікувань.

Загалом гендерна проблематика історично пов'язана з поступовим визнанням культурою та наукою множинності індивідуальних відмінностей, що не вкладаються у звичні “дихотомічні схеми”. У цьому контексті логічною й показовою сприймається модель, запропонована та обґрунтована І. Коном. Основними структурними елементами моделі виступають не тільки дві головні статі, а й аномальні варіанти, які не мають великої поширеності у реальному житті. За висновками І. Кона, “... перетин “гендеру” різного рівня дає 128 комбінацій”. Отже, висувається ідея про існування 128 гендерних

варіантів, які у своїй сукупності презентують багаторівневу модель гендеру [6, с. 106–112]. Такий підхід до проблеми свідчить, що поступово відбувається перехід від однофакторних моделей до багатofакторних, а також формується тенденція до розгляду гендеру як складної, багатовимірної структури, яка не може бути описана у поняттях дихотомії “чоловіче – жіноче”.

На наш погляд, модель справляє подвійне враження: з одного боку, вона систематизує і схематизує знання з питання гендеру, хоча і не є в цьому повною, з іншого – викликає багато запитань. Зокрема і про те, що під час аналізу гендерних ролей випадає головний аспект соціальної взаємодії індивідів – родинний. Але ж головними гендерними ролями є ролі батьків, дітей, подружжя, зокрема такі, як: чоловік/дружина, мати/батько, син/дочка.

Також умовиводи щодо багатоваріантності гендеру стали предметом спекуляцій або фактами неприйняття гендерної ідеї. Прикладом несприйнятливого ставлення до гендерного виховання, як і до гендерної проблематики загалом, стала принципова позиція апологетів православного християнства, зокрема Московського патріархату, заявлена під час проведення I, II і III Всеукраїнських батьківських форумів (2011, 2012, 2013), які проходили в Києві. На їхнє переконання, “...закони “про гендерні стереотипи” та “гендерну освіту” насправді дискримінують батьків-християн та їхніх дітей. Через впровадження гендерних цінностей” та “гендерного мислення” ... переважна більшість людей, які зберігають здорові моральні засади, стають жертвами меншини, яка, використовуючи структуру влади, встановлює диктатуру “антицінностей”” [4, с. 18.]. Вони настійливо упроваджують у маси думку про те, що „гендерна рівність” „є обман..., злочин проти людської природи...” [там же, с. 45]. Категорично виступають проти: легалізації гомосексуальних шлюбів як альтернативних форм шлюбу; усиновлення дітей гомосексуалістами (ця практика набуває у світі поширення); гендерної політики щодо підтримки сім’ї і ювенальної юстиції (вважають, що мета гендерної політики полягає не в захисті, а у знищенні сім’ї як суспільного інституту, а мета діяльності ювенальної юстиції не в захисті дітей, а в тому, щоб позбавити дітей батьків і зробити їх сиротами); подолання „сімейних стереотипів” (вважають, що „...йдеться про підміну цінностей. На їхнє переконання, „завданням гендерних

перетворень є знищення залишків традиційного розуміння сім'ї як гармонійних взаємин між чоловіком, дружиною та дітьми”) [там же, с. 55–56].

Саме на таких позиціях супротиву гендерному підходу нині провадиться масована пропагандистська діяльність православної церкви Московського патріархату серед прихожан і батьківської громадськості. Аналіз такої позиції церкви, з одного боку, засвідчує її прихильність традиціям, з іншого – тенденційність та упередженість у доборі аргументації, її „пересмикуванні” для такої пропаганди. Очевидно, що в основі протистояння – конфлікт цінностей, які сповідує і захищає християнство, та які утверджує світське життя. Кожна із позицій має своїх прихильників, що активізує її обговорення як на рівні проповідей, публіцистики, так і наукових повідомлень та офіційних заяв. Свою позицію церква захищає не тільки серед прихожан, а й активно працює з батьківською громадськістю поза церквою, в тому числі і через тих педагогів, які є прихильниками традиційної системи виховання. У школах розповсюджуються листівки, періодичні видання, пам'ятки для батьків і педагогів, як поводитися з представниками влади, із соціальними працівниками, а також інструкції про те, щоб не допускати до дітей дослідників, а в сім'ї (навіть якщо вони асоціального спрямування) – соціальних працівників, які перевіряють умови виховання дитини. Для підкріплення своєї позиції і налагодження більш довірливих комунікацій з громадою рішенням Синоду Православної церкви Московського патріархату у 2010 році при церквах були введені посади соціальних педагогів.

Отже, у просуванні гендерної ідеї в суспільстві, як у теорії, так і на практиці, ще немає одностайності. Наукові дискусії і надалі будуть відбуватись, насамперед у методологічній площині, що, безсумнівно, викликатиме та підтримуватиме поляризацію оцінних до неї ставлень, яка детермінується стереотипними та інноваційними поглядами на проблему. У виховному компоненті найбільш відчутною поляризація буде саме у сімейному вихованні, яке передбачає взаємодію представників різних поколінь, а отже, і різних світоглядних позицій батьків і дітей щодо збереження усталеного і традиційного та прийняття інноваційного. Підставою для таких прогностичних висновків є здійснений нами ретроспективний аналіз теорії і практики формування гендерного концепту.

Осмислення вже напрацьованого у проблематиці гендерних досліджень та відповідних оцінних ставлень щодо гендеру як соціально-культурного і соціально-педагогічного феномену дає нам змогу зробити такі *висновки*:

- у процедурі операціоналізації поняття “гендер” відображається ряд конотацій, основними з яких можна вважати такі: гендер як соціальна стать; гендер як змодельована суспільством система цінностей; гендер як норма та категорія регуляції взаємовідносин чоловіків та жінок; гендер як фактор ідентичності особистості; гендер як чинник виховання; гендер як модель партнерських відносин;
- виховний компонент гендерного концепту поступово вибудовується у контексті сучасної філософії освіти;
- гендерний концепт сімейного виховання визначається наявними гендерними стереотипами та настановами, інноваційними підходами, соціальними очікуваннями, структурою сім’ї, моделями гендерної поведінки у сім’ї та якістю виконання батьками і дітьми гендерних ролей.

Кожний із сформульованих висновків потребує подальшого осмислення та наукової інтерпретації.

Література

1. Алексеєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризику : наук.-метод. посібник / Т. Ф. Алексеєнко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 152 с.
2. Вихор С. Т. Гендерне виховання: паралелі кризь століття // Наука і сучасність : зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К. : Логос, 2003. – Том XLI. – С. 82–90.].
3. Вихор С. Т. Виховання школярів різної статі та гендерний підхід у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи // Педагогічний пошук. Науково-методичний вісник управління освіти і науки Волинської облдержадміністрації та Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. – 2005. – № 1 (45). – С. 6–9.]
4. Гендер без прикрас. Через гендерну політику до диктатури гомосексуалізму. – Київ : Всеукраїнський рух батьків, 2010-2011. – 57 с.

5. Иванова І. В. Підготовка майбутніх учителів до основ гендерної освіти старшокласників у процесі навчально-професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. – Одеса : Одеський юридичний інститут ХНУВС, 2007. – 21 с.
6. Кон І. Психологія статевих відмінностей // Гендерна педагогіка / за ред. В. Гайденко. – Суми : Університетська книга, 2006. – С. 106–112.
7. Кравець В. П. Гендерна педагогіка : навч. посібник. – Тернопіль : Джура, 2003. – 406 с.
8. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб для студ. пед. вузов / под ред. В. А. Слостенина. – М. : Академия, 1999. – 184 с.
9. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [Т. Ф. Алексеєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Зверева, О. Л. Кононко та ін.] ; за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – Вінниця : Планер, 2009. – 548 с.

Т. Ф. Алексеєнко

Гендерный концепт семейного воспитания личности как научная и социально-педагогическая проблема

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье впервые представлена концептуализация гендерного знания на примере педагогической парадигмы гендерного концепта; критически осмыслен и раскрыт ее воспитательный компонент, в частности семейного воспитания личности. Предложено определение и рассмотрена онтология понятий „гендер” и „гендерное воспитание”, возможные аспекты его научного анализа как социально-педагогического явления. Предлагается периодизация генезиса понятия „гендер”; спрогнозированы перспективы концептуализации гендерной идеи в современном обществе.

Ключевые слова: концептуализация, гендерный концепт, семейное воспитание, гендерные исследования, гендерный подход

T. F. Aliksieienko

Gender Concept of Family Education of Personality as a Scientific and Socio-Pedagogical Problem

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

A comprehension of gender concept in family education is important for forecasting further prospects in the development of social relations concerning equality and difference between the representatives of different sex, removal

of social tension (as gender discrimination and violence in different aspects), support of family, quality of domestic functions performing, forming of responsible maternity and paternity.

The significant content of gender concept of family education is based on basic concepts “gender” (and its derivatives) and “domestic education”, which are complicated and many-sided, as well as the determined phenomena.

The educative component of gender concept gradually lines up in the context of modern philosophy education. Gender education is constructed on the base of gender values and analysis of models of gender mutual relations that develop and transform in society.

The aim and content of gender education is a purposeful influence on a personality’s consciousness, sense and behavior, which consist in several tasks:

- prevention and avoiding people’s discrimination after their sex;*
- reduction of gender stereotypes;*
- development of humanistic consciousness based on realization and acceptance of gender values;*
- forming identical ideas about masculinity and femininity, appropriate features and value attitude, responsibility and experience of co-operation culture between sexes based on partnership and moral-spiritual foundation.*

The process of a personality’s gender education takes place not only under an impact by culture of society, its stereotypes, but also innovative ideas in development of society, under an impact of different mass-media and other information technologies, that embrace a wide audience of consumers by retransmitting of certain knowledge, introduction of ideas and manipulations of consciousness.

In the advancement of gender idea in society, in both theoretical and practical aspects, there is still no unanimity. In the procedure of operationalization of gender, the concept is represented by a set of connotations. The most important of them are:

- gender as social sex (social construct);*
- gender as a system of values (according to equality of rights and possibilities), which are modelled by society;*
- gender as a norm and category of regulation of mutual relations between men and women on all levels of their social maturity and social co-operation (gender stereotypes, gender roles);*
- gender as a factor of a personality’s identity (gender identity);*
- gender as a factor of education (gender approach);*
- gender as a model of partner relations.*

Thus, scientific discussions will take place in future, first of all, in a methodological plane, that, undoubtedly, will cause and support polarization

of evaluative attitudes, which are determined by stereotypes and innovative points of the problem. In the educative component, the most perceptible polarization will be observed exactly in family education that takes place in co-operation of representatives of different generations, and different world conceptions of parents and children concerning keeping the traditional and acceptance of the innovative. The reason for such prognostic conclusions is a retrospective analysis of theory and practices of forming the gender concept, accomplished within the limits of scientific research.

Keywords: conceptualization, gender concept, family education, gender research, gender approach.

References

1. Alieksieienko, T. F. (2007). *Sotsializatsiia osobystosti: mozhlyvosti i ryzyky* [Socialization of personality: opportunities and risks]. Kyiv: Pedahohichna dumka.
2. Vykhor, S. T. (2003). *Henderne vykhovannia: paraleli kriz stolittia* [Gender education: parallels through the centuries]. *Nauka i suchasnist* [Science and Modernity], Vol. 12 Kyiv: Lohos.
3. Vykhor, S. T. (2005). *Vykhovannia shkoliariv riznoi stati ta hendernyi pidkhid u navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnioi shkoly* [Educating pupils of different sex and a gender approach in the educational process of a comprehensive school] *Pedahohichniy poshuk* [Pedagogical search], 1 (45), 6-9.
4. *Hender bez prykras. Cherez hendernu polityku do dyktatury homoseksualizmu* [Gender unvarnished. A gender policy to the dictatorship of homosexuality]. Kyiv, Ukraine.
5. Ivanova, I. V. (2007). *Pidhotovka maibutnikh uchyteliv do osnov hendernoi osvity starshoklasnykiv u protsesi navchalno-profesiinoi diialnosti* [Training of future teachers to the basics of gender education in the high school teaching and professional activities] Odessa: Odessa Law Institute HNUVS.
6. Kon, I. (2006). *Psykhohiia statevykh vidminnostei* [Psychology of sex differences]. In *Henderna pedahohika* (pp. 106-112). Sumy: Universytetska knyha.
7. Kravets, V. P. (2003). *Henderna pedahohika* [Gender pedagogy]. Ternopil: Dzhura.
8. Mudryk, A. V. (1999). *Sotsyalnaia pedagogika* [Social pedagogy]. Moskva: Akademiia.
9. Alieksieienko, T. F., Zhdanovych, Yu. M. & Eds. (2009). *Sotsialna pedahohika: slovnyk-dovidnyk* [Social pedagogy: a reference dictionary]. Vinnytsia: Planer.